www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

Zelve Açık Hava Müzesi'nde Bulunan 2b Nolu Yapı Kompleksi*

Building Complex No 2b in Zelve Open Air Museum

Derya Güneri**

Abstract: The building complex, which also includes the Church No 2b, our research subject, is located in the Zelve Valley, 5 km southeast of the Avanos district of Nevşehir in the Cappadocia Region. The valley, running from north to south, is divided into three branches towards the south, southeast and southwest. The building is located at the upper level, east of the valley, extending south on the second branch. Life in the Zelve Valley started in the 5th century. The population increased between the 7th and 10th centuries since the Valley was sheltered for Arab raids. With the onset of Turkish raids from the second half of the 11th century, the Muslim and Christian populations lived together under Turkish rule in the valley. The Christian population in the valley started to withdraw due to the exchange agreement signed on 30 January 1923, and due to the rock breaking in the valley in 1949, the Muslim population also started to leave the valley. The people were taken out of the valley completely in 1954. It was converted to today's Open Air Museum in 1964. The Church No 2b overlooks both the building complex and the valley. The church has a single nave plan. What makes this building important in the valley is that the decorations inside have reached to today with less destruction. This is undoubtedly due to the fact that its entrance is in an unprotected and high place. In this study, the building complex, which also includes the Church No 2b, which has not published before, is handled entirely. It is aimed to introduce and document the architectural characteristics of the building complex, to make its architectural drawings and to present it to the world of science by documenting its present state.

Structured Abstract: The building complex also including the Church No 2, which constitutes our research subject, is located in Zelve Valley, 5 km southeast of Avanos district in the Cappadocia Region. Extending from north to south, the valley continues by ramifying into three branches towards south, southeast and southwest. The building is located in the southeast branch, east of the valley which extends to the south, at the upper elevation. Information about Zelve Valley is very restricted. Life in the valley dates back to the 5th century. Between the 7th and 10th centuries, the population increased in the valley, which was a sheltered place due to Arab raids. From the second half of the 11th century, with the Turkish raids, the Muslim and Christian populations in the valley lived together under the sway of Turkish. The Christian population in the valley began to reduce because of the population exchange signed on 30 January 1923, and in 1949 the Muslim population began to leave the valley due to the rock rupture in the valley. In 1954 the valley was completely evacuated. In 1964, it was converted into the current Open Air Museum. Considering the studies conducted on this subject; It is seen that Thierry briefly describes the structure, which he called the Church No.2b and describes it as a

* Bu çalışma Prof. Dr. Nilay Çorağan danışmanlığında 23.10.2020 tarihinde tamamladığımız “Kapadokya Bölgesi Zelve Vadisi ve Çevresi (Paşabağ ve Aktepe Köyü) Bizans Kaya Yerleşimi” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör. Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Ph.D. Research Assistant, Erciyes University, Faculty of Literature, Department of Art History

ORCID 0000-0003-2361-8172

d.guneri38@gmail.com/ dguneri@erciyes.edu.tr

Cite as/ Atıf: Güneri, D. (2021). Zelve Açık Hava Müzesi'nde bulunan 2b nolu yapı kompleksi. *Turkish Studies*, 16(2), 701-718. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.49304>

Received/Geliş: 09 February/Şubat 2021

Accepted/Kabul: 25 April/Nisan 2021

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 April/Nisan 2021

CC BY-NC 4.0

very difficult place to reach but has dominant position over the valley. Other researchers who have researched the valley do not mention this church at all in their studies.

In the building complex, there is a living room on the ground floor, a kitchen above it, an elaborate building house opposite the kitchen, and a church at the top center. The church has a rectangular plan in the east-west direction and has a single nave and a single apse. The naos covered with a flat ceiling consists of an apse the centre of which is inside in the east and an entrance to the west. The naos is surrounded by the bench from two directions. On the north and south walls of the naos; There are two arcosoliums in the south-west corner and the north centre. Arcosoliums have a rectangular plan in the east-west direction. It is approximately equal in depth and within a circular arch. There is a rectangular niche with round arches on the northeast wall. On the north and south floors of the naos, there are two tombs having close dimensions, stretching in the east-west direction. The apse is two steps higher than the naos. The centre of the apse has a semi-circular plan and a semi-dome inside. In its centre, there is an altar whose only lower part has reached today, a barrel-arched niche- a rectangular akin to a square takes place on the axis of the eastern wall of the apse. The church has a flat ceiling.

In the northwest of the church, in the middle level, there is a kitchen. The structure entered via a regular rectangular door from the south is circular and is covered with a pyramidal cone. A semi-circular arched pediment completes the top of the door. There is a circle form in the middle of the pediment. It is realized from the traces that it contains a Maltese cross. There are niches in the form of rectangular on the walls of the building. Its ceiling is in the shape of a pyramidal cone and ends with a chimney.

In the south-west of the church, opposite the kitchen to the south, there is the section that we think may have been used as a residence. The northern facade of the building, which is entered through an entrance from the north, has been completely destroyed. The building has a rectangular plan in the north-south direction. It has a flat ceiling. There is a deep niche to the south and two small symmetrical niches to the west of the niche. A small column divides two niches each other. There is a rectangular niche on the west wall. In the south corner of the east wall; There is asymmetry of the twin niches taking place in the west corner of the south wall. This building is thought to have been used as a residence or a dining hall as part of the living space with its trapeze, considering the possibility of being a table in the deep niche. It is difficult to say anything about its function because the floor is so full.

There is a lounge at the lowest level of the church. The building has an entrance from the west side via a door, which is damaged today, but originally thought to be an undamaged rectangular door. The building has a rectangular plan in the east-west direction. The cradle is vaulted. At the eastern end of the vault, there is moulding in relief. Generally, such halls are used as reception halls or meeting halls in that they are close to the entrance.

The decoration seen in the church is in the form of geometric patterns and symbolic depictions. Geometric ornament consists of the lozenge, ordered triangles, solid circles and zigzags. Symbolic decorations are cross images on the ceiling and walls. The cross images used in the complex are the common feature of the valley.

With this study, The Church No 2b and the building complex in which it is located have been addressed individually in all aspects, and it is aimed to eliminate the deficiency in the world of science. Besides, by making the survey of the building complex and giving information about its current situation, scientifically, it has been documented. For this reason, it has a place in studying and documenting the building for the first time and to drawing up its plan.

Keywords: Art History, Byzantine, Cappadocia, Zelve Valley, Building Complex

Öz: Araştırma konumuzu oluşturan 2b Nolu Kilise'nin de yer aldığı yapı kompleksi, Kapadokya Bölgesi'nde Nevşehir'in Avanos ilçesinin 5 km güneydoğusunda, Zelve Vadisi'nde yer almaktadır. Kuzeyden güneye doğru uzanan vadi; güney, güneydoğu ve güneybatıya doğru üç kola ayrılmaktadır. Yapı ikinci kolun üzerinde güneye doğru uzanan vadinin doğusunda, üst kotta bulunmaktadır. Zelve Vadisi'nde yaşam 5. yy'da başlamıştır. 7. ve 10. yy'lar arasında, Arap akınlarından dolayı korunaklı bir yer olan vadiye nüfus artmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk akınlarıyla birlikte vadiye Müslüman ve Hristiyan nüfus Türk egemenliği altında birlikte yaşamışlardır. 30 Ocak 1923'te imzalanan mübadeleden dolayı vadideki Hristiyan

nüfus çekilmeye, 1949 yılında vadide oluşan kaya kopması nedeniyle Müslüman nüfus da vadiyi terk etmeye başlamıştır. 1954 yılında vadi tamamen boşaltılmıştır. 1964 yılında ise günümüzdeki Açık hava müzesine dönüştürülmüştür. 2b Nolu Kilise, konum olarak hem yapı kompleksinin hem de vadinin geneline hâkimdir. Kilise tek nefli plan tipine sahiptir. Vadide bu yapıyı önemli kılan; içindeki süslemelerin daha az tahribe uğrayarak günümüze ulaşmasıdır. Bu da hiç şüphesiz girişinin korunaksız ve yüksek bir yerde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada daha önce yayınlanmamış olan 2b Nolu Kilise'nin de yer aldığı yapı kompleksi bütünüyle ele alınmıştır. Yapı kompleksinin; mimari özelliklerinin tanıtılarak belgelenmesi, mimari çizimlerinin yapılması ve mevcut durumunun belgelenerek bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Tarihi, Bizans, Kapadokya, Zelve Vadisi, Yapı Kompleksi

Giriş

Zelve Vadisi, Nevşehir'in Avanos ilçesine bağlı olup, Avanos'un 5 km güneydoğusunda yer almaktadır. Kuzeyden güneye doğru uzanan vadi; güney, güneydoğu ve güneybatıya doğru üç kola ayrılmaktadır (Harita 1).

Harita 1: Zelve Vadisi Genel Görünüşü (Harita Genel Müdürlüğü, (Erişim Tarihi 13.12.2019))

Zelve vadisi ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Hild ve Restle Zelve Vadisi'nin konumunu belirterek, birkaç kilisenin varlığından bahsetmiş fakat vadinin tarihine değinmemiştir (1981, s. 307). Thierry vadi ile ilgili daha kapsamlı bilgiler vermektedir. Thierry vadideki yaşamı en erken 5. yy' a tarihlemektedir (Thierry, 1994, s. 321). İlk yerleşimin 5. yy'da başladığı, 7. ve 10. yüzyıl arasında devam eden Arap akınlarından dolayı, Göreme (Korama) ve Avanos'ta (Venasa) yaşayan Hristiyan nüfusun, daha güvenli bir yaşam sürebilmek için Zelve Vadisi'ne yerleştiği bilinmektedir (Thierry, 1981: 119-129). 10 yy'da vadide yoğun bir yaşam söz konusudur (Thierry, 1994, s. 329). 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk akınlarının başlamasıyla vadide Müslüman ve Hristiyan nüfus Türk egemenliği altında birlikte yaşamaya başlamışlardır. 30 Ocak 1923'te imzalanan mübadeleden dolayı vadideki Hristiyan nüfus giderek azalmıştır (Pallis, 1997: 105). 1949 yılında vadide oluşan kaya kopması nedeniyle vadi terkedilmeye başlanmış, 1954 yılında vadi tamamen boşaltılmıştır (Tuncer, 2014: 18). 1964 yılında ise günümüzdeki Açık hava müzesine dönüştürülmüştür (Tuncer, 2014, s. 19).

Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında; Thierry'nin 2b Nolu Kilise olarak adlandırdığı ve ulaşılması oldukça zor ancak vadiye hâkim bir konumda diye anlattığı yapıyı kısaca

tanımladığı görülmektedir (Thierry, 1994: 340). Vadi hakkında araştırma yapan diğer araştırmacılar ise çalışmalarında bu komplesten ve kiliseden hiç bahsetmemektedirler. Daha önce yapılan çalışmalarda ele alınmamasının sebebi Thierry'nin de belirttiği gibi muhtemelen girişinin korunaksız bir yerde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışma ile; 2b Nolu Kilise ve yer aldığı yapı topluluğu tek tek bütün yönleri ile ele alınmış, rölövesi çıkarılarak günümüzdeki durumu bilimsel anlamda belgelenmiş ve hakkında bilgiler verilerek bilim dünyasındaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle bu yapı ilk kez çalışılıp belgelenmesi ve planının çıkarılması yönünden önem taşımaktadır.

Yapı topluluğu kuzey güney yönünde uzanan vadinin doğu yüzeyinde, ikinci vadide yer almaktadır. En alt katta salon, üzerinde mutfak, mutfakın karşısında özenli bir yapı, en üst merkezde ise kilisesi bulunmaktadır (**Çizim: 1**). Kompleks, en üstten alta doğru sırayla tanıtılacaktır.

Çizim 1: Yapıların Bir Arada Genel Görünüşü (Güneri, 2017)

Mimari

Kilise

Kilise Zelve Açık hava Müzesi'nde, müzeye girişin doğusunda, ikinci vadinin sınırları içerisinde, üst kotta bulunmaktadır (**Fotoğraf: 1-2**).

Fotoğraf 1-2: 2b Nolu Kilise Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Girişi oldukça yüksek olan yapıya batıdan çift profilli dikdörtgen bir kapıyla girilmektedir. Kilise doğu batı yönünde 3.09x 2.30 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olup tek nefli ve tek apsislidir (**Çizim:** 1) (**Fotoğraf:** 3). Düz tavanla örtülü olan naos, doğuda merkezi içerde apsis ve batıda giriş mekânından oluşmaktadır. Naos kısmını iki yönden seki çevrelemektedir (**Fotoğraf:** 4). Naosun güney duvarının batı köşesinde, kuzey duvarının ortasında iki arkosolium vardır. Arkosoliumlar doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yaklaşık eş derinlikte ve yuvarlak kemerlidirler. Kuzey doğu duvarında yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Naosun kuzey ve güney zemininde, doğu batı doğrultusunda uzanan, birbirine yakın ölçülere sahip iki adet mezar vardır.

Apsis naostan iki basamak yüksektir. Merkezi içerde yarım yuvarlak planlı ve yarım kubbelidir. Merkezinde duvardan ayrı yaklaşık kareye yakın, günümüze sadece alt bölümü ulaşmış altar bulunmaktadır. Apsisin doğu duvarının ekseninde kareye yakın dikdörtgen, beşik kemerli bir niş yer almaktadır.

Kilise düz tavanlıdır. Tavanda kabartma tekniğiyle yapılmış *Latin Haçı* görülmektedir. Yapı, tek başına duran bir koninin içine oyularak yapıldığı için, kaya kütesinin ölçülerinin sınırları içerisinde kalmış ve küçük boyutta yapılmıştır. Dış cephe sade olup, sadece batıdaki giriş açıklığı bulunmaktadır (**Fotoğraf:** 5).

Çizim 1: 2b Nolu Kilise Planı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 3-4: 2b Nolu Kilise Naos ve Naosta Yer Alan Sekiler (Güneri, 2017)

Fotoğraf 5: 2b Nolu Kilise Genel Görünüşü (Güneri, 2017)

Mutfak

2b Nolu Kilise'nin kuzey batısında, orta kotta yer almaktadır. Güneyden düzgün dikdörtgen bir kapıyla girilen yapı, 4.91x3.92 m. ölçülerinde olup yaklaşık yuvarlak formdadır (**Çizim:** 2). Yapıya güneyden 0.94 m genişliğinde düzgün dikdörtgen bir kapıdan girilmektedir. Kapının üzerini yarım yuvarlak kemerli bir alınlık tamamlamaktadır. Alınlığın ortasında yer alan dairevi madalyon içinde *Malta Haçı* olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Güneyde 1.09 m genişliğinde 0.34 m derinliğinde; doğuda 1.65 m genişliğinde, 0.50 m. derinliğinde aynı formda iki adet dikdörtgen niş, batı duvarda bir adet 0.60 m genişliğinde 0.25 m derinliğinde daha küçük boyutta niş bulunmaktadır. İçinde batı yönde zemine yapılmış 1.79x1.78 m ölçülerinde bir tandır yeri, buranın hemen üzerinde de muhtemelen dumanın gitmesi için batı duvarın güney ucuna açılmış başlangıç kısmı 0.80 m., bitişi 0.60 m. ve derinliği 0.50 m olan, giderek daralan bir açıklık yer almaktadır. Tavanı piramidal külah şeklinde olup, bir baca ile sonlanmaktadır (**Fotoğraf:** 6-11).

Çizim 2: Yapının Planı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 6-7: Genel Görünüş ve Giriş Kapısı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 8-9: İçten Görünüş (Güneri, 2017)

Fotoğraf 10-11: Fırın Yeri ve Üst Örtü (Güneri, 2017)

Konut(?)

2b Nolu Kilise'nin güney batısında, mutfakın güney karşısında yer almaktadır. Kuzeyden bir açıklıkla girilen yapının kuzey cephesi tamamen yıkılmıştır (**Çizim:** 3). Yapı 5.05x4.44 m. ölçülerinde, güney kuzey yönünde dikdörtgen planlıdır. Düz bir tavana sahiptir. Güneyde 2.12x 1.12 m. ölçülerinde derin bir niş bulunmaktadır. Niş yuvarlak kemerli olup özenli bir işçiliğe sahiptir. Nişin batı yanında iki tane yaklaşık olarak 0.37 m. genişliğinde ve 0.32 m. derinliğinde birbirinin simetriği olan iki küçük niş yer almaktadır. İki nişi birbirinden küçük bir sütunce ayırmaktadır. Batı duvarda 0.90 m. genişliğinde ve 0.27 m. derinliğinde dikdörtgen bir niş vardır. Doğu duvarın güney köşesinde; güney duvarın batı köşesinde yer alan ikiz nişin simetriği bulunmaktadır. Bu yapı; yaşam alanının bir parçası olarak ya konut ya da derin nişin içinde masa olma ihtimalini düşünerek *trepezası* ile bir yemek salonu olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Zemini çok dolu olduğu için işlevi ile ilgili net bir şey söylemek zordur. Ancak zeminindeki toprak yığınının boşaltılmasıyla işlevi netlik kazanacaktır (**Fotoğraf:** 12-15).

Çizim 3: Yapının Planı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 12-13: Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Fotoğraf 14-15: Güney Duvarı Yer Alan Niş (Güneri, 2017)

Salon

Yapı müstakil yapılardan oluşan kaya yerleşiminin en alt hizasında bulunmaktadır. Yapıya batıdan günümüzde kırık olan ama orijinalinde düzgün dikdörtgen bir kapı olduğunu düşündüğümüz bölümden girilmektedir. Yapı 7,00x4,04 m. ölçülerinde olup doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır (**Çizim: 4**). Yapının özenli işçiliği, üst örtüsünün beşik tonozlu olması, tonozun doğusundaki bitiş yerinde bulunan kabartma şeklindeki silme ve yapının boyutu dikkate alınarak buranın kabul salonu olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Çünkü genelde bu tarz salonların; girişe yakın olmasından dolayı ya kabul salonu ya da toplantı salonu olarak kullanıldığı bilinmektedir (Ousterhout, 2017, s. 64) (**Fotoğraf: 16-19**).

Çizim 4: Yapının Planı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 16-17: Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Fotoğraf 18-19: Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Süsleme

Süsleme kilisede geometrik desenler ve sembolik tasvirler şeklinde görülmektedir. Kilisenin giriş açıklığını, kuzey ve güneyden alınlıkla sonlanan bir çerçeve içerisinde karşılıklı üçgen motiflerinin oluşturduğu baklava dilimleri çevrelemektedir. Baklava dilimlerinin ortasını içi dolu daireler doldurmaktadır. Giriş açıklığının her iki yanında yer alan haç motifleri madalyon içerisinde olup *Malta Haçı* şeklindedir. Haçları çevreleyen madalyonlar dıştan içe doğru üç daireden oluşmaktadır. En dıştaki daire içteki iki daireden bağımsız olup diğer iki daire üçgen motifleriyle birbirine bağlanmıştır. Giriş açıklığının üst kısmını oluşturan üçgen motifleri kapı ile alınlık kısmını

ayırmaktadır. Alınlığında, merkeze yerleştirilmiş *Latin Haçının* kuzeyinde ve güneyinde, simetrik olarak yerleştirilmiş birer madalyon içerisinde merkezdekinden daha küçük boyutta iki tane *Latin Haçı* yer almaktadır. Madalyonlar iki daire içerisinde olup, birbirine üçgen motiflerle bağlanmıştır (**Çizim: 5**), (**Fotoğraf: 20-21**).

Çizim 5: Giriş Kapısı Süslemeleri (Güneri, 2017)

Fotoğraf 20-21: 2b Nolu Kilise Giriş Kapısı (Güneri, 2017)

Naos kısmı süslemeler; kuzey, güney ve doğu duvarında yer almaktadır. Kuzey cephede; arkosolium, niş ve duvar yüzeyinde bulunmaktadır. Kuzey duvarda ortada uç kısımları çatallı bir *Latin Haçı*, batısında *Malta Haçı*, arkosoliumun kemer iç yüzeyinde daire içerisinde *Grek Haçı*, bu haçın hemen bitişiğinde merkezde birbirine paralel iki dikdörtgen tam ortadan uçlarında dışa doğru baklava dilimi şeklinde, diğer köşelerinde ise dışa doğru simetrik olarak yerleştirilmiş üçgenler ile sonlanan kırmızı kahverenginde stilize bir haç şekli yer almaktadır. Kuzey duvarının doğusunda yer alan niş kemerini, içleri dolu sıralı üçgenlerin yan yana dizilerek oluşturduğu bir çerçeve çevrelemektedir (**Fotoğraf: 22-27**).

Fotoğraf 22-23: 2b Nolu Kilise Naos Kuzey Duvarı Genel Görünüşü (Güneri, 2017)

Fotoğraf 24-25: 2b Nolu Kilise Kuzey Duvar Ayrıntı (Güneri, 2017)

Fotoğraf 26-27: 2b Nolu Yapı Kuzey Duvar Detay (Güneri, 2017)

Naosun güney duvarında arkosoliumun doğusunda kırmızı kahverenginde uçları çatallı 2 cm derinliğinde bir *Latin Haçı* bulunmaktadır. Bu duvar kuzey duvara göre daha sadedir. Arkosolium da aynı şekilde sade bırakılmıştır (**Fotoğraf:** 28-29).

Fotoğraf 28-29: 2b Nolu Kilise Naos Güney Duvarı Genel Görünüşü (Güneri, 2017)

Naosun doğu duvarında apsis kemerinde üç çizginin simetrik dizilmesiyle iki şerit meydana gelmiştir. Dıştaki şerit daha geniş olup, içleri dolu sıralı üçgenlerin dışa yaslanarak yan yana dizilmesiyle oluşmuş, içteki şerit ise, üçgenlerin uzun kısımları dışa gelecek şekilde, sivri kısımları birbirinin arasına giren zikzak motifi ile sonlanmıştır. Apsis kemerinin kuzey ve güneyinde birbirine simetrik olarak yerleştirilmiş madalyon içerisinde kırmızı kahverenginde *Malta Haçı* bulunmaktadır. Haç kollarının arasında yarım daireler madalyonun çizgisine bitişik bir şekilde verilmiştir (**Çizim:** 6) (**Fotoğraf:** 30-31).

Çizim 6: Apsis Süslemeleri (Güneri, 2017)

Fotoğraf 30-31: 2b Nolu Kilise Apsis Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Düz tavandaki haç, örtü sistemini dört eşit parçaya bölmektedir. Her bir parçada üçer çizgi birbirini çapraz olarak kesmektedir. Haç kolu üzerinde uzun kolda beş, kısa kolda üç adet madalyon içerisinde *Malta Haçı* yer almaktadır. Haç kolunun merkezinde yer alan madalyon ve içinde yer alan haç daha büyük boyutludur. Haçı çevreleyen madalyon dıştan içe iki çizgiden oluşmaktadır. İçteki şerit dik uçları dışa dönük şekilde içleri kırmızı kahve ile boyalı sıralı üçgenlerin yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. İçindeki *Malta Haçının* boşta kalan kısımları da yarım daire ile doldurulmuştur. Merkezin doğusunda ve batısında ikişerden dört tane madalyon içerisinde *Malta Haçı* vardır. Doğu ve batıda haç kolu yarım daire ile sonlanmaktadır. Bu haçlar birbirinin simetriği şeklindedir. Sadece batı uçtaki madalyon iki çizgiden; dış çerçevesi ise üçgenlerden oluşmaktadır. Bu üçgenlerin içi boştur. Diğer üç tanesi tek bir madalyon ve *Malta Haçından* meydana gelmektedir (**Çizim:** 7) (**Fotoğraf:** 32-33).

Çizim 7: Örtü Süslemeleri (Güneri, 2017)

Fotoğraf 32-33: 2b Nolu Kilise Tavan Genel Görünüş (Güneri, 2017)

Yazıt

Kuzeydeki arkosoliumun yuvarlak kemerinin en dış çerçevesini yazıt çevrelemektedir (**Fotoğraf:** 34). Yazıt büyük oranda tahrip olması nedeniyle okunamamaktadır. Fakat bulunduğu yer itibariyle yazıtın, bir mezar kitabesi olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 34: Naosun Kuzeyinde Bulunan Arkosoliumu Çevreleyen Yazıt (Güneri, 2017)

Değerlendirme

Bu bölümünde yapı kompleksi içinde yer alan yapılar, mimari ve süsleme özellikleri ile vadide ve Kapadokya genelinde bulunan diğer yapı örnekleri ile karşılaştırılmıştır.

Kaya yerleşimleri; yeraltı kaya yerleşimleri ve yüzeyde bulunan kaya yerleşimleri olmak üzere iki kategoride toplanmaktadır (Andrea Bixio vd., 2017: 271). Çalışmamızda ele aldığımız yapı kompleksinin içinde bulunduğu yerleşim örneği, yüzeyde olup müstakil yapılardan oluşan kaya mimarisi kategorisine girmektedir. Normalde bu tarz yerleşimler bir avlu etrafına yerleştirilmiş müstakil yapılardan oluşurken, 2b Nolu yapı kompleksinin Zelve Vadisi'nin topografyasından dolayı, bir avlu etrafına yerleştirilmesinin mümkün olmadığı, bu nedenle yamacın yüzeyine kademeli bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir. İster bir avlu etrafında konumlansın ister yüzeye kademeli yapılsın burada önemli olan yapı kompleksinin müstakil öğelerinin sıralanış şeklidir. Her iki şekilde de kompleksin en önemli yerini kilise oluşturmaktadır. Gelen yabancı kişileri karşılayan yer de salondur. Bu nedenle genellikle en alt katta girişe yakın yere salon yerleştirilmektedir. Hayvanların rahatlıkla girip çıkabilmesi için ahır da girişte yer almaktadır. Bir üst katında oda, mutfak gibi bölümler bulunmaktadır. Bu bölüme yabancıardan ziyade orada yaşayan kişiler girip çıkabilmektedir. En üst merkezde ise kilise vardır.

Yapı kompleksi, konum olarak vadiye hakim bir yerde bulunmaktadır. Kompleksin merkezini kilise oluşturmaktadır. 2b Nolu Kilisenin, içerisinde yer alan mezarlar ve haç motifleri sebebiyle gömü şapeli olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Genellikle mezar şapellerinde

ve gömü yerlerinde haç motiflerine sıkça rastlanıldığını biliyoruz¹. Gömü şapelleri büyüklük açısından çeşitlilik gösterebilmektedir (Teteriatnikov, 1984, ss. 141-174). Fakat genellikle 2b Nolu kilise gibi küçük boyutta yapılmaktadırlar. Yapı, vadide hem boyut hem de plan olarak Zelve 101 Nolu Yapı (6) ile benzerlik göstermektedir (Güneri, 2020: 544). 2b Nolu Kilise uzunlamasına dikdörtgen planlı olup, tek nefli ve tek apsislidir. Kapadokya kaya kiliseleri arasında da oldukça yaygın olan ve ilk yapım tarihleri 6.yy'a kadar giden kayaya oyma kiliselere en çok, Avanos, Ürgüp ve Uçhisar üçgeninin içindeki bölgede; Zelve Vadisi ile beraber Eski Çavuşin, Kızılçukur, Güllüdere, Göreme ve Avanos çevresinde rastlanmaktadır (Uyar, 2015, s. 572). Zelve vadisinde bulunan on dokuz kilisede bu plan tipi görülmektedir². Kilise düz tavan örtüsüyle vadide bulunan tek nefli kiliselerin altısıyla benzerlik göstermektedir³. Geriye kalan on üç kiliseden ise beşik tonoz örtülü olmaları ile ayrılmaktadır⁴. 2b Nolu Kilise'nin naosunu iki yönden sekiler çevrelemektedir. Vadide on dört kilisenin naosu aynı düzenlemeye sahiptir⁵. Tek apsisli olan kilisenin apsis kısmı naostan iki basamak yukarıda olup merkezi içerde yarım yuvarlak planlı ve yarım kubbelidir. Naostan templon duvarıyla ayrılmaktadır. Templon düzeni vadi genelinde bütünlük göstermektedir. Apsiste duvardan bağımsız bir altar bulunmaktadır. Vadide duvardan bağımsız altar 110 Nolu yapıda da yer almaktadır.

2b Nolu kilisenin naosunda yer alan arkosoliumların benzeri Zelve vadisindeki 101 Nolu yapıda (6) vardır. Her iki yapı da benzer işlevlerde olup birer gömü şapelidir. Gömü şapelleri her ne kadar çeşitli ayinsel törenler için kullanılıyor olsa da, büyük bir bölümünün cenaze törenleri için kullanılmış olması muhtemeldir.

Yapının süslemeleri geometrik desenler ve sembolik tasvirlerdir. Geometrik süsleme; baklava dilimi, sıralı üçgenler, içi dolu daireler ve zikzaktan oluşmaktadır. Apsis kemer yüzeyi ve kuzey duvardaki nişte görülen zikzaklar, aslında mimari öğeleri belirginleştirmek amacıyla oluşturulmuş öğelerdir (Rodley, 1985, s. 63). Baklava dilimleri, içi dolu daireler ve sıralı üçgenler de hem vadide hem de Kapadokya genelinde sıkça görülmektedir. Bu motiflere benzer motifler vadideki tek nefli kiliselerden 96 Nolu (1a) Kilise ile Paşabağ 5 Nolu Kilise'de yer almaktadır.

Sembolik süsleme; tavanda ve duvarlarda yer alan haç imgeleridir. Vadinin ortak özelliği, kullanılan haçlardır⁶. Apsiste, üst örtüde ve duvarlarda sıkça karşılaşılan haç motiflerini İkonoklasmos dönemi ile doğrudan ilişkilendirmemek gerekir. İkonoklastik dönemde dini figürlerin

¹ Haç motifleri için bakınız Red, "Kreuz" Lexikon der Christlichen İkonographie 2, 1970, s.562-590. O. Feld, "Mittelbyzantinische Sarkophage" Römische Quartalschrift 65-66, 1970-71, s.158-184; G. Spitzing, Lexikon Byzantinisch Christlicher Symbole, München 1987, s.194-202.

² Bu kiliseler; 30c Nolu (2a), 35a Nolu, 35 Nolu (2), 49 Nolu, 77b (5a) Nolu, 96 Nolu (1a), 99 Nolu, 100 Nolu (1), 101 Nolu (6), 110 Nolu, 112 Nolu (7a), Paşabağ 1 Nolu, Paşabağ 2 Nolu, Paşabağ 3 Nolu (8), Paşabağ 5 Nolu, Paşabağ 9 Nolu, Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon), Aktepe 2 Nolu, Aktepe 11 Nolu kiliselerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Derya Güneri, "Kapadokya Bölgesi Zelve Vadisi ve Çevresi (Paşabağ ve Aktepe Köyü) Bizans Kaya Yerleşimi", Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2020, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

³ Zelve 49 Nolu, 77 b (5a), 96 Nolu (1a), 100 Nolu (1), 101 Nolu (6a), Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon) kiliselerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Derya Güneri, age.

⁴ Zelve 30 c (2a), 35 Nolu (2), 35a Nolu, 101 Nolu (6b Parekklesion), 110 Nolu, 112 Nolu, Paşabağ 1 Nolu, Paşabağ 3 Nolu (8), Paşabağ 5 Nolu, Paşabağ 9 Nolu, Aktepe 1 Nolu, Aktepe 3 Nolu, Aktepe 11 Nolu kiliselerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Derya Güneri, age.

⁵ 30c Nolu (2a), 35a Nolu, 96 Nolu (1a), 99 Nolu, 100 Nolu (1), 101 Nolu (6), 110 Nolu, 112 Nolu (7a), Paşabağ 1 Nolu, Paşabağ 2 Nolu, Paşabağ 5 Nolu, Paşabağ 9 Nolu, Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon), Aktepe 11 Nolu kiliselerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Derya Güneri, age.

⁶ Kilisenin tavanını kaplayan haç imgesi; Zelve'deki; 100 Nolu (1), 96 Nolu (1a), 30c Nolu (2a), 101 Nolu (6a), Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon); Zelve vadisi dışında ise H. Basileos ve Kızılçukur Haçlı Kiliseleri ile benzerlik göstermektedir. Özellikle haçın tavanı dört eşit parçaya bölmesi, Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon) yapıya benzemektedir. Duvarda yer alan haç, vadide tek nefli kiliselerden 100 Nolu (1), 101 Nolu (6), 112 Nolu, Paşabağ 11 Nolu (Aziz Symeon), iki nefli kiliselerden ise 9 Nolu (4) yapı ile benzerlik göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Derya Güneri, age.

yasaklanmasıyla birlikte yapılacak süslemelerin haç ve geometrik bezemeler ile sınırlandırılmış olmasından dolayı böyle bir izlenim oluşmaktadır (Epstein, 1975b: 103-111, Cormack, 1989: 27, Dimitrokallis, 1968: 283-286). İkonoklasmos öncesinde de karşılaşılan haç motifleri ile geometrik süslemenin, İkonoklasmos sonrasında da devam ettiği görülmektedir (Karaca, 2013: 123). Sıklıkla uygulanmasının temel sebebi, uygulamasının daha ucuz ve ekonomik olmasından kaynaklanmaktadır (Oakeshott, 1967: 200). Haçın İkonoklasmos dönemi öncesinde de, sonrasında da önemini kaybetmemesi, kötülüğe karşı koruyucu bir güce sahip olduğuna inanılmasının sonucudur. Hatta Epstein, kötü ruhların haç sayesinde uzak tutulduğundan bahsetmektedir (1975b: 106). Zelve’de İkonoklasmos döneminden önce de ikona karşı çıkan bir topluluğa değinilmektedir (Thierry, 1971: 147). Buna en iyi örnek Zelve Balıklı ve Üzümlü Kilise’dir (Thierry, 1971: 147). Örtülerinde bulunan kabartma haçların yanında, duvarlarda yer alan geometrik bezemelerden özellikle zikzak ve dama motifleri, kayaya oyulmuş küçük haçlar vadide yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu geometrik bezemelerin ve değişik boyuttaki haçların kullanımını, kilisenin tamamlanmasından sonra, mimari öğelerini belirtmek için uygulanan basit fakat aynı zamanda sembolik anlamı yüksek bezeme olarak değerlendirmek gereklidir (Karaca, 2013: 125).

2b Nolu kilisede olduğu gibi tavanı kaplayan haç motifi; Zelve’deki 1 Nolu, 1a Nolu, 2a Nolu, Balıklı ve Üzümlü Kilise’de, 6a Nolu ve Paşabağı’ndaki Aziz Symeon Şapeli’nde; Kapadokya’da ise Cemil köyü yakınındaki Aziz Stephanos Kilisesi’nin tonozunda, Kızıl Çukur vadisindeki Joachim ve Anna Kilisesi güney tonozunda, Kızılçukur Haçlı Kilise ve Göreme Saklı Kilise’nin üst örtüsünde ve H. Basileos Kilisesi’nin tavanında görülmektedir. Haç üst örtüyü dört eşit parçaya bölmektedir. Vadideki kaya yapılarında gördüğümüz haç tasvirlerinin benzerleri Güllüdere Vadisi’ndeki dini yapılarda, özellikle Güllüdere 3 Nolu şapelde, Kutsal Haç Kilisesi’nde; Balkan Deresi’nde yer alan Kubbeli Kilise’de, Çavuşin’de yer alan Vaftizci Yahya Kilisesi’nde bulunmaktadır.

Kilisenin süslemesine bakıldığında hem kendi içinde hem de bölgedeki diğer kayaya oyma kiliseler ile arasında bir etkileşimin olduğu açıkça görülmektedir. Üçgenlerin birbirini keserek oluşturduğu zikzaklar, kesişen çapraz çizgiler, haç, madalyon ve geometrik şekillerle yapılan süslemeler bölgede yaygın olarak yapılan bir uygulamadır.

Kapadokya Bölgesi’nde yer alan mutfakların boyutunun genel olarak yapı kompleksinin boyutuyla bağlantılı olduğu bilinmektedir (Kallas, 2009: 115). Kallas; mutfakların genellikle kilisenin karşısında ve salonla iletişim halinde olduğundan bahsetmektedir (2009: 111). Mutfakların, kare planı, piramidal çatısı, içinde yer alan fırını ve nişleri ile tanınabileceğini vurgulamaktadır (Kallas, 2009: 116). Vadide iki tür mutfak planıyla karşılaşılmıştır. Birinci tip 2b yapı kompleksinin mutfak gibi bağımsız tek başına duran; ikinci tip ise bir mekânın köşesine yerleştirilerek birçok mekânı içinde barındıran tiptir. Kalas benzer bir tipolojiyi takip eden yirmi üç mutfaktan bahsetmektedir (2009: 115). Hangi plan tipinde olursa olsun genelde kare ölçülerinde olan mutfak, konik bir çatı örtmektedir. Örtün konik çatı üstte bir baca ile sonlanmaktadır. Oluşan duman bu sayede çekilerek gitmektedir. Ayrıca mutfak olarak kullanılmış bölümlerde fırına da rastlanmaktadır. Fırınlarda duvarın içine niş şeklinde oyulmuş ve zemine doğru dikey yönde kazılmıştır. Yarım yuvarlak planlı ve yarım yuvarlak ağızlıdır. Birinci tip plana giren yapılara örnek Zelve 11 Nolu ve 14 Nolu yapılarıdır. İkinci plan tipindeki yapılar ise Zelve’de 34 Nolu, 46 Nolu, 63 Nolu ve Aktepe’de 1 Nolu yapılarıdır ve bunların içlerinde fırını da bulunmaktadır. Zelve’de bulunan mutfak örnekleri boyut olarak Soğanlı ve Erdemli ile benzerlikler gösterirken Açıksaray, Çanlı Kilise ve Selime Yaprakhisar’da mutfakların boyut olarak daha büyük birimler olması nedeniyle ayrılmaktadır.

Kapadokya Bölgesi’nde yer alan salonlar genellikle ya kabul salonu ya da tören salonu olarak kullanılmakta ve kompleksin merkezini oluşturmaktadır (Ousterhout, 2017: 64). Rodley; komplekslerin ana salonlarının içinde ahşap masası olduğunu fakat günümüze ulaşamadığını savunarak yemekhane olarak da kullanılmış olabileceği söylemektedir (1985: 11). Belki de

trapezaların sayısının azlığı salonların yemek salonu olarak kullanılmış olabileceğini savını kuvvetlendirmektedir. Kompleksi oluşturan diğer mekânlara göre daha kaliteli bir mimari yapıya ve bezemeye sahip olan salonlar, dikdörtgen, kare, sütunlu ya da haç plan tipinde görülmektedir. En yaygın kullanımı doğu batı yönünde dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülü olanlarıdır (Ousterhout, 2017: 353). Nitelik olarak daha geniş, daha resmi ve daha özenli olan bu yapılar; yapı komplekslerinin en önemli yerine ve genelde de kolay ulaşılır yerlere inşa edilmişlerdir. Bu salonlar benzer işlevlere hizmet ederek yakın anlamlara sahip olmalıdırlar. Kamusal işlevler, aristokrasi, bu mekânlar sayesinde günlük hayatın içine girmektedir (Ousterhout, 2017). Bazen kabul odası olarak, bazen törenler için, bazen de yemek odası gibi işlevlerde kullanılmışlardır. Hangi işlevde kullanılırsa kullanılsın ilk gelen kişiyi karşılayan yer hiç kuşkusuz salonlardır. Bu yapı kompleksinde yer alan salonun planına ve konumuna baktığımızda; vadide 28 Nolu, 30a Nolu, 31 Nolu, 33 Nolu ve 43 Nolu salon ile genelde ise; Soğanlı Karabaş Kilisesi Salonu, Soğanlı Han, Azize Barbara Kilisesi'nin kuzeybatısında yer alan salon ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada; Zelve Açık hava Müzesi'nde yer alan 2b Nolu Kilise'nin de içinde bulunduğu yapı kompleksi ele alınmıştır. Zelve Vadisi'ni genel olarak özetlemek gerekirse; topografyasından dolayı yapıların bir avlu etrafında konumlanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Buna bağlı olarak yapılar avlu etrafında değil, yamacın yüzeyine kademeli bir şekilde yerleştirilmiştir: En alt katta girişe yakın yerde ahır, salon gibi birimler; bir üst katında oda, mutfak gibi bölümler, en üstte ise kilise bulunmaktadır. Her iki şekilde de kompleksin en önemli yerini kilise oluşturmaktadır. Gelen kişileri karşılayan yer de hiç kuşkusuz salondur. Çalışılan bu yapı kompleksi Zelve'nin topografik yapısını ve yerleşimin nasıl konumlandığını gösteren en iyi örnektir. Yerleşimde yapılar yüzeye müstakil olarak yerleştirilmiştir. Kompleksin bir manastır topluluğu ya da elit bir aileye mensup konut olabileceği muhtemeldir. 2b Nolu Kilisenin ise bir gömü şapeli olduğu düşünülmektedir. Yapı vadinin üst kotunda bulunması sebebiyle birçok araştırmacı ve ziyaretçi tarafından fark edilmemiş, bu nedenle içindeki süslemeler tahrip edilmediği için günümüze iyi korunarak gelmiştir.

Vadideki diğer kiliselerin mimari özelliklerinden de yola çıkarak kilise 6. yy'a tarihlendirilebilir. Yapı topluluklarının yerleri her ne kadar değişiklik gösterse de onları oluşturan bölümlerin benzer şekilde planlanmış, bezenmiş ve konumlanmış olması, bu yapıların aynı dönemde yapıldıklarını ve aynı yerleşime ait olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla yapı kompleksinin de kilise ile aynı zamanda yapıldığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Andrea Bixio, Roberto Bixio & Andrea De Pascale. (2017). *The rock-cut sites in the basin of Şahinefendi (Ürgüp- Cappadocia)*, 261-274.
- Dimitrocallis, G. (1968). *The Byzantine churches of naxos*. 72.3, 283-286.
- Epstein, A. W. (1975b). *The 'iconoclast' churches of Cappadocia*. A. Bryer ve J. Herin (Ed.), *Iconoclasm*. 103-111.
- Güneri, D. (2020). *Kapadokya Bölgesi Zelve Vadisi ve çevresi (Paşabağ ve Aktepe Köyü) Bizans kaya yerleşimi* [doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hild, F & Restle, M. (1981). *Tabula imperii byzantini band 2 Kappadokien*.
- Kallas, V. (2009). *The Byzantine kitchen in the domestic complexes of Cappadocia*, T. Vorderstrasse, J. Roodenberg (Ed.). *Archaeology of the countryside in Medieval Anatolia*.

- Karaca, C. (2013). *Göreme Açık hava Müzesi'nde bulunan Azize Barbara Kilisesi* [yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oakeshott, W. (1967). *The mosaics of Rome from the third to the fourteenth centuries*.
- Ousterhout, R. G. (2017). *Visualizing community: Art, material culture and settlement in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton oaks studies XLVI.
- Pallis, A. A. (1997). *Yunanlıların Anadolu macerası (1915-1922)*, (çev. O.Azizoğlu) (Yapı Kredi Yayınları).
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*.
- Teteriatnikov, N. (1984). *Burial places in Cappadocian churches*. 141-174.
- Thierry, N. (1971). *The rock churches*. L. Giovannini (Ed.). *Arts of Cappadocia*.
- Thierry, N. (1994). *Haut moyen age en Cappadoce: Les eglises de la region de Çavuşin tome II*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Tuncer, H. (2014). *Zelve Açık Hava Müzesi'nde bulunan Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin mimarisi ve resim programı* [yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Uyar, T. (2015). *Ortaçağ toplumunun yit(iril)en belleği: Kapadokya'da Bizans sanatı ve mimarisi* [mülakat]. <https://www.arkitera.com/gorus/ortacag-toplumunun-yitirilen-bellegi-kapadokyada-bizans-sanati-ve-mimarisi/>